

ДЖЕРЕЛА ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ ШАРГОРОДЩИНИ

Л. В. Баженов

ШАРГОРОДЩИНА В АРХЕОГРАФІЧНИХ ТА ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВЦІВ І КРАЄЗНАВЦІВ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

Так історично склалося, що Шаргородщина, яка розташувалася у межиріччі Мурашки, Ковбасної та інших лівих приток Дністра на Східному Поділлі, виокремилася в самостійний адміністративно-територіальний край лише з березня 1923 року, коли було утворено Шаргородський район, що на Вінниччині, якому в минулому році виповнилися 90 літ. За цей період район географічно значно розширився і сьогодні має стійкі усталені межі, одночасно сформувалися в його населення менталітет шаргородця, любов, гордість і повага до свого отчого краю, рідної Малої батьківщини. Крім того, у 2013 р. відзначено 620-річчя першої писемної згадки про шаргородську місцевість та 425 років надання вже Шаргороду польським королем міського магдебурзького права та торгових привілеїв, у 2014 р. – 435 років від часу отримання Яном Замойським королівської грамоти на заснування на цій місцині міста і замку для захисту від розбійних нападів татар, а в 2015 р. виповниться 430 років закладки міста та фортифікаційних споруд, яке одержало назву Шаргород (на честь рицаря Флоріана Шарого з роду Замойських), що, зрозуміло, активізувало нинішні наукові та краєзнавчі дослідження витоків історії міста та краю загалом.

Тим не менше, шаргородська земля має глибокі історичні коріння. Тут вирувало людське життя ще в VI – III тис. до н. е. за доби трипільської культури, господарювали скіфи-землероби у VIII – IV ст. до н. е., залишили помітний слід черняхівські племена II – V ст. н. е., постали городища в часи Київської Русі та Галицько-Волинської держави (IX – XIII ст.), Литовського князівства XIV – першої третини XV ст., а з часу входження до складу Барського староства Подільського воєводства під владою Речі Посполитої (XV – XVIII ст.), край вкрився сіткою міст, містечок і сіл, жителі яких не тільки відродили і розвинули господарське життя, але й взяли участь у боротьбі проти численних набігів кримських татар, в українському Національно-визвольній війні 1648 – 1657 рр., у період турецької окупації 1672 – 1699 рр. Шаргород перейменовували в Кучук-Стамбул (Малий Стамбул), зважаючи на його торгове значення в Подністров'ї. В добу влади над Поділлям Російської імперії (1793 – 1917 рр.) Шаргород зберіг статус приватновласницького міста і волосного центру у складі Ямпільського (до 1848 р.), а потім Могилів-Подільського повіту Подільської губернії. Не стояв осторонь край від подій Української революції 1917 – 1920 рр. У радянські часи Шаргородщина розділила долю всіх регіонів України: трагедію голодоморів 1932 – 1933 та 1946 – 1947 рр., політичних репресій 1920 – 30-х, воєнного лихоліття 1941 – 1944 рр. та усіх складнощів післявоєнної відбудови. В абсолютній більшості населення Шаргородського району підтримало на референдумі 1 грудня 1991 р. відродження незалежної Української держави, і з того часу міцно перебуває на позиції розбудови її демократичних завоювань, сьогодні під час воєнних подій 2014 р. на Сході держави є оплотом захисту суверенітету та єдності України.

Отже, перелік основних етапів історичного розвитку Шаргородщини засвідчує, що, хоча в історіографії відображені основні події життя, побуту, праці, руїни, поневолення, страждань і боротьби її населення за землю, свободу, права і державність України від давнини до сьогодення, проте фактично чимало ще залишається так званих «білих плям» і дискусійних

моментів у наших знаннях про цей край. Метою ж створення цього матеріалу є спроба віддати належне тим ученим і краєзнавцям, які впродовж XIX – початку ХХІ ст. своїми працями та публікаціями доклали чимало зусиль у справі досліджень і популяризації історії шаргородської землі для прийдешніх поколінь.

Про роль та значення Шаргорода, давніх історичних сіл Клекотина, Плебанівка (засновані у XIV ст.), Слобода-Шаргородська, Іванівці, Мурафа, Копистишин (XV ст.), Джушин, Деревчин (XVI ст.) та інших населених місць краю, окремих відомих уродженців і діячів у контексті історії та культури України та в її складі Поділля-Вінниччини засвідчує той факт, що практично всі російські, польські і українські енциклопедії XIX – початку ХХІ ст. вміщують більшим або меншим обсягом довідки, гасла, статті про них, зокрема такі поважні видання, як "Энциклопедия Брокгауза и Ефрона", "Словник географічний Королівства Польського й інших слов'янських країв" (Варшава, 1880 – 1897) [1], "Польський біографічний словник" (Варшава, 1936 – 2013, т. I – XL) [2], "Енциклопедія українознавства" (перевидання в Україні, Львів, 1993, т. 1 – 10), "Географічна енциклопедія України" (К., 1989, т. 1 – 3), "Енциклопедія сучасної України" (К., 2001 – 2014), "Енциклопедія історії України" (К., 2003 – 2013, т. 1 – 10), «Електронна єврейська енциклопедія» [4] та інші. Нариси про Шаргород та Джушин зайняли гідне місце в томі "Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область" (1972) [5], але сьогодні вони мають бути перероблені до нинішніх вимог суспільства і науки й перевидані.

Джерельну базу до вивчення населених місць Східного Поділля й Шаргородщини заклало 35-томне київське археографічне видання «Архив Юго-Западной России» (К., 1859 – 1914), в якому містяться перші письмові згадки і свідчення про заснування населених місць краю в пожалуваннях литовських князів, польських королів, люстраціях маєтків, давніх актах та інших документах від 1393 р. до XVIII ст. [6]. Такі ж факти, окремі господарські характеристики поселень краю, про зміну їх власників, антипоміщицькі виступи селян й інші події в XVI – XVIII ст. можна виявити в польських археографічних збірках XIX ст., зокрема, у виданнях М. Балінського і Т. Ліпінського «Старожитна Польща у погляді історичному, географічному і статистичному» (1845) [7], у 22-х томах «Джерел історичних. Польща XVI ст.» А. Яблоновського і А. Павинського (1876 – 1903) [8]. У 40 – 80-х роках ХХ ст. джерельна база досліджень Поділля-Шаргородщини поповнилася збірками документів і матеріалів з фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, Державного архіву Вінницької області: «Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі» (1956) [9], «Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.)» (1959) [10], «Вінниччина у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.)» (1971) [11] та ін. У роки незалежності України опубліковані фундаментальні археографічні видання, позбавлені заідеологізованості, притаманної для радянського режиму, в яких належно представлено Шаргородський район. Маємо на увазі історико-меморіальні документальні багатотомні «Книга Пам'яті України. Вінницька область» (1995) [12], «Мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. ХХ ст.)» (2001) [13], «Голод та голодомор на Поділлі 1920 – 1940 рр.» (2007) [14], «Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область» (2008) [15], «Реабілітовані історією. Вінницька область» (2006) [16], «Червоні жорна. Спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій» (1994) та інші, в яких окремі розділи присвячені Шаргородщині 1920 – 50-х рр. Зрозуміло, що усі названі вище документальні видання слугують важливим підґрунтям для розгортання наукових досліджень, узагальнення та аналізу історичних явищ, подій і постатей, пов'язаних з шаргородською землею.

Загальні засади викладу історії Поділля та в її складі Шаргородщини, стали з початку XIX ст. книги польських авторів В. Марчинського «Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії» (1820 – 1823) [17], А. Пшездзєцького «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» (1840 – 1841) [18], уродження шаргородщини д-ра Антонія Ю. (Ю. Ролле) «Замки подільські на молдовському пограниччі» (1880, т. 3) [19], відомого українця та лідера Варшавської історичної школи А. Яблоновського «Волинь, Поділля, Червона Русь» (1911) [20], «Історія Південної Русі до занепаду Речі Посполитої» (1912) [21], уродження с.

Писанки Шаргородського району Л. Бялковського «Поріччя Мурахви в XV – XVI ст.» (1920) та «Поділля в XVI ст.» (1920) [22], а також монографія за проектом російського мецената П. М. Батюшкова та авторською участю М. І. Петрова й інших істориків «Подолія. Историческое описание» (1891) [23]. У цих працях історія Поділля-Шаргородщини викладалася з польської та російської точок зору, в яких не було місця українській історії і оправдовувалося їх владне панування на цій землі.

Тому особливо важливе місце в українській національній історіографії займають видання М. С. Грушевським монографії про Барське староство XV – XVIII ст. (1895) [24] та збірник документів «Акти Барського староства» [25]. В них та інших працях М.С. Грушевського наведені не тільки численні факти з історії Шаргородщини у середньовічний час, але й була викладена офіційна точка зору українських істориків на погляди польської та російської історіографії щодо українських земель, на володарювання тут колишньої Речі Посполитої та польської шляхти.

З іншого боку, за створення загальної історії Поділля, її міст, містечок і сіл, церков і парафій, у тому числі на терені Шаргородщини, активно взялися місцеві краєзнавці. У другій половині XIX – на початку XX ст. активно закладали підвалини поділлєзнавства та регіональних досліджень своїми працями, вперше подали історичні довідки та короткі описи про населені місця на території нинішньої Шаргородщини відомі краєзнавці М. Орловський (створив перший системний нарис про м. Шаргород із згадкою про інші містечка і села цього краю) [26], В. К. Гульдман (уперше подав історико-статистичні довідки про всі населені місця регіону [27] і оприлюднив книгу про пам'ятки історії та культури від найдавніших часів до XIX ст.[28], батько історії Поділля Є. Й. Сіцинський опублікував відому археологічну карту краю [29] та подав більш докладні описи м. Шаргорода й всіх навколо нього поселень, церков і парафій у томі «Приходы и церкви Подольской епархии» (1901) [30], а їх значно доповнив новими матеріалами місцевий польський краєзнавець В. Гурський у виданій у Кракові книзі «Повіт Могилівський в Подільській губернії. Опис географічно-історичний міст, містечок, сіл» (1903) [31]. Ці видання не втратили своєї джерелознавчої і наукової актуальності до сьогодні. Варто також згадати історико-статистичний опис м. Шаргорода, вміщений у п'ятому виданні «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1890) [32].

Отже, впродовж XIX – початку XX ст. в історіографії були сформовані наукове поділлєзнавство та закладені підвалини для подальших досліджень Шаргородщини.

У 20 – 80-ті роки XX ст., у добу радянщини, Шагородщина випала з поля системних історичних досліджень, не рахуючи згадуваних нарисів у томі «Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область» (1972), опису пам'яток історії та культури для потреб розвитку туризму в книзі-путівнику Д. В. Малакова «По Восточному Подолью» (1988) [33], у томі «Пам'ятники архитектуры и градостроительства Украины» (1984) та деяких матеріалів з історії краю в загальних виданнях про Вінниччину.

Демократизація суспільного життя, процеси національно-культурного відродження, активізація краєзнавчого руху та регіональних досліджень за роки державної незалежності України позитивно позначилися на подальшому розвитку вивчення і популяризації історії Шаргородщини. Вагомим внеском у дослідження цього краю з початку XXI ст. стало видання книги авторів М. Купчишина та А. Мичака «Шаргородщина: сторінки історії» (2002) [34], в якій за вимогами сучасності правдиво розглянуто минувшину краю та окремі її так звані «білі плями». Книга знайшла попит в системі шкільної освіти та культури району. Значно доповнив і поглибив вивчення, узагальнення та популяризацію окремих періодів та аспектів історії Вінниччини-Шаргородщини відомий місцевий краєзнавець, член НСКУ, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та його Вінницької філії Анатолій Нагребецький, автор до 15-ти окремих капітальних видань, справжньої розгорнутої енциклопедії про рідний край. Мова йде про його книги «Трагедія мого краю: етапи великого шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор» (2008) [35], «Шлях крізь

віки: Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині» (2006) [36], «Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни» (2005) [37] та ін.

У розвиток названих науково-краєзнавчих видань варто відзначити нарис про Шаргородщину в книзі В. Ф. Мельника «Мій любий край, моє Поділля» (2012) [38] та його книгу про Велику Вітчизняну війну у спогадах солдатів-краян [39], яскравий роман-трилогію письменниці Г. Боярської. «Дзвони Малого Стамбула» (2013) [40].

Водночас цікаві факти з історії Шаргородщини різних епох містяться у монографіях та книгах учених Вінниччини. Зокрема, аналіз причин, подій та наслідків трагедії геноциду-голодомору 1920-30-х років викладено в дослідженнях доктора історичних наук, професора І. Г. Шульги «Голодомор на Поділлі» (1993) [41], «Гірка правда: нариси з історії подільського селянства» (1997) [42], про нацистський режим на Вінниччині 1941-1944 рр., вивезення на каторжні роботи до Німеччини та долю «остарбайтерів»-краян від 1942 до 2010 рр., звільнення районів області від загарбників у 1943-1944 рр. присвятив низку капітальних монографій організатор і керівник краєзнавчого руху на Вінниччині, доктор історичних наук С. Д. Гальчак («Східні робітники» з Поділля у третьому рейху» [43], «На узбіччі суспільства: доля «остарбайтерів» [44], «Украинские остарбаты подольского региона» [45], «Визволення Вінниччини від нацистських загарбників» [46] та ін.). Кандидат історичних наук з м. Бара А. Сторожук видала товсту книгу «Музичний фольклор Східного Поділля» [47], в якій в історико-етнографічному аспекті розглянула родинну, календарну, весільну обрядовість, родинно-побутові пісні й зразки іншого фольклору, в тому числі на Шаргородщині. Деталізувала вивчення народних пісень на прикладі с. Лопатинці науковець, уродженка Шаргородщини Є. Косаківська [48]. Кандидат історичних наук А. К. Лисий опублікував дослідження з історії Мурафського костюлу [49] тощо. Російські та єврейські науковці (Санкт-Петербург-Київ-Тель-Авів) умістили нарис про Шаргород у книзі «100 еврейских местечек Украины. Подолия» (2000) [50].

Водночас місцеві краєзнавці докладають творчих зусиль для подальшого вивчення і висвітлення маловідомих сторінок в історії Шаргорода та сіл району. Так, А. Н. Нагребецький видав історико-краєзнавчі та етнографічні, гарно ілюстровані книги про Шаргород [51], села району Дербчин [52], Калинівку Шаргородську [53], Насіківку [54], Плебанівку [55], Перепільчинці [56], Ярове [57] та інші, в яких описано на основі архівних джерел, спогадів та наукової літератури події, факти, господарство, побут, культура, духовність краян в минулому і сьогоденні. В свою чергу інші краєзнавці оприлюднили книги – історичні нариси окремо відомої журналістки О. Горобець та І. Нечипайло [58], В. Сайчук [59] про село Джурин, М. Купчишин про села Мурафу і Клектину [60], В. Струк і А. Мичак про село Хоменки [61], А. Лисий і В. Мельник про Слободу при Шаргороді [62] та ін. Вихід у світ кожної такої книги було важливою подією у культурно-просвітньому житті краян, супроводжувався урочистими презентаціями у тих селах, про яких писалося.

У розробку та популяризацію історії міст і сіл краю вносить центральна, обласна і районна періодика. Так, газета «Урядовий кур'єр» вмістила матеріал про Шаргород від його витоків [63], газета «Вінниччина» – статтю про с. Рахняни [64], районна газета «Шаргородщина» розвідки А. Кліпка про села Покутино [65] і Джурин [66], О. Кривдюка – про с. Будне [67], В. Пастушенка – про с. Івашківці [68] й ін. Загалом газета «Шаргородщина» є важливим організатором і творчим осередком краєзнавчого руху, її постійна рубрика «Люби і знай свій рідний край», в якій за роки існування вміщено до 50 нарисів, статей, матеріалів з різних аспектів історії краю, є популярною серед краєзнавців та читацького загалу.

Важливе місце в краєзнавчих дослідженнях займає вивчення та популяризація життя і діяльності відомих постатей, уродженців Шаргородщини, генеалогія відомих родів краю. Мова йде про публікації статей і нарисів у періодиці про перебування на Шаргородщині М. Коцюбинського, С. Руданського, уродженця с. Ролля (Генрихівки), відомого поділезнавця, історика, польського письменника, доктора медицини Й. Ролле, про якого писали С. Баженова [69], А. Нагребецький [70], В. Колесник [71], про льотчика В. Ф. Мельника з с. Слобідки Шаргородської, який повторив подвиг Мересьєва [72], про командира партизанського загону в

цьому ж краї в роки війни І. Д. Маліванчука [73], А. Нагребецького книга «Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни» [74] та чимало інших. Водночас заслуговують на увагу як цінне джерело для дослідження регіону публікації про роди Купчишиних [75], Нагребецьких [76] та інші, біографічні матеріали вмістила вінницька дослідниця В. Колесник у томі «Відомі поляки Вінниччини» (2007) [77]. С. Гальчак у своїх виданнях «Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. XXI ст.» [78] умістив біобібліографічні статті-довідки про краєзнавців Вінниччини-Шаргородщини К. І. Висоцьку, Є. М. Косаківську, М. Ф. Купчишина, А. Н. Нагребецького, Й. Й. Ролле та ін. Такий напрям краєзнавчих досліджень є перспективним.

У нинішньому інформаційному просторі глобалізованого світу в доступності для загалу читача на перше місце виступає інтернет-мережа. Не заперечним фактом виступає те, що в засобах інтернету сьогодні присутні сайти Шаргородського району та її культурно-освітніх установ. Зокрема, історія Шаргорода, району та окремих його сіл відображені у статтях і довідках всесвітньовідомої електронної енциклопедії «Вікіпедія». Матеріали про цей край, його пам'ятки історії та архітектури також вміщує офіційний сайт Шаргородської райдержадміністрації, відділу культури та туризму. Є гостра потреба розширювати коло електронних публікацій про Шаргородщину, оскільки сьогодні веб-сайти інтернету мають найбільшу аудиторію читачів.

Важливими осередками краєзнавчого руху та регіональних досліджень в останні роки виступають заснований у 1988 р. Шаргородський музей образотворчого мистецтва, який має колекцію понад 500 полотен художників, відкритий у 2009 р. у райцентрі за кошти підприємця А. Погорельського музей сучасного мистецтва, громадський музей українського побуту в с. Стрільники, народний музей історії села Пеньківки, меморіальний музей Михайла Коцюбинського в с. Лопатинці, низка шкільних краєзнавчих музеїв тощо. Усі ці заклади зберігають і пропагують у своїх експозиціях численні пам'ятки, реліквії, документи та інші матеріали, які є сьогодні скарбницею знань з минушини і сьогодення Шаргородщини, здійснюють значну дослідницько-краєзнавчу, популяризаторську, патріотично-виховну та туристсько-екскурсійну роботу серед населення і особливо молоді цієї землі. Проте давно настав час відкрити у Шаргороді районний історико-краєзнавчий музей, як головний осередок і координатор краєзнавчого руху, музеєзнавства та туризму, як це зроблено у більшості міст і районів Вінниччини.

Таким чином, за останні понад два століття здійснено низку публікацій, які заклали фундамент історіографії Шаргородщини. Проте заради справедливості варто зазначити, що за кількістю і якістю проведення міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-краєзнавчих конференцій, симпозіумів, круглих столів з виданням наукових збірників, публікацією монографій, книг, путівників, навчальних посібників з краєзнавства поки Шаргородщина залишається позаду порівняно з досягненнями на цій стежі Могилів-Подільського, Барського й інших районів Вінниччини, Дунаєвецького, Летичівського Старокостянтинівського, Теофіпольського та інших районів сусідньої Хмельниччини. Сподіваюся, що проведення нинішньої Першої Шаргородської науково-краєзнавчої конференції та презентація збірника матеріалів за результатами її роботи стане могутнім поштовхом для подальшої розбудови в регіоні краєзнавства, підготовки і видання книг про інші досі замовчувані села, важливі історичні події та видатних уродженців краю, а також виходу в світ «Енциклопедії Шаргородщини», узагальнюючих монографій, хрестоматій, нових путівників, альбомів, підручників та посібників про цей серцевинний благословенний край Поділля-Вінниччини.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА:

1. Szargród // Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajow słowiańskich. T. 1 – 15. – Warszawa, 1890. – Т. XI.

2. Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków; Wrocław, 1936 – 2013. – Т. I – XL.
3. Липа К. А. Шаргород // *Енциклопедія історії України*. Т. 10. – К., 2013. – С. 596.
4. Шаргород // Веб-сайт «Электронная еврейская энциклопедия»
/http://www.eleven.co.il/article/14748
5. Кравчук В. І. Шаргород / В. І. Кравчук, М. Л. Нігальчук // *Історія міст і сіл Української РСР*. Вінницька область. – К., 1972. – С. 700-710; Блаватник Н. Б. Джурич / Н. Б. Блаватник, К. А. Забайрачний // *Там само*. – С. 710 – 718.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. В 35 т. – К., 1895 – 1914 (Див.: Іменний та географічний покажчики до всіх томів АЮЗР, 1914)
7. Baliński M. Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. W 3 t. – Wilno, 1845. – Т. II. – Cz. 2: Wojew. Wołyńskie, Podolskie, Braclawskie.
8. Źródła dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Т. 1 – 22 / А. Jabłonowski i А. Pawiński. – Warszawa, 1876 – 1903. – Т. 1, 5, 8, 19.
9. Революційні події 1905-1907 рр. на Поділлі : Збірник документів і матеріалів. – Вінниця, 1956. – 222 с.
10. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920 рр.): Документи і матеріали. – Вінниця, 1959. – 486 с.
11. Вінниччина у Великій Вітчизняній війні (1941 – 1945 рр.): збірник документів і матеріалів / упоряд. С. Я. Вініковецький та ін. - Одеса: Маяк, 1971. – 307 с.
12. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – К., 1995. – Т. 7.
13. Мартиролог. Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. ХХ ст.) / Вінниц. обл. редкол. книги «Реабілітовані історією». – Вінниця: Велес, 2001. – Т. 1. – 398 с.
14. Голод та голодомор на Поділлі 1920-1940 рр.: зб. документів і матеріалів. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2007. – 704 с.
15. Національна книга Пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця, 2008.
16. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Вінницька область / [редкол.: І. С. Гамрецький (голова) та ін.; упоряд.: В. П. Лациба (керівник) та ін. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – 908 с.
17. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno, 1820 – 1823. – Т. I – III.
18. Przeddziecki A. Wołyń, Podole, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / A. Przeddziecki. – Wilno, 1840 – 1841. – Т. 1 – 2.
19. D-r Antoni J. (Rolle J.). Zameczki Podolskie na kresach multańskich / J. Antoni (Rolle J.). – Warszawa, 1880. – Т. I – III.
20. Piśma Aleksandra Jabłonowskiego. – Warszawa, 1911. – Т. IV (Wołyń, Podole, Ruś Czerwona)
21. Jabłonowski A. Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej / A. Jabłonowski. – Kraków, 1912. – 380 s.
22. Бялковский Л. Поріччя Мурахви в 15 – 16 ст. / Леон Бялковський. – Кам'янець на Поділля, 1920. – 24 с.; Його ж. – Podole w XVI wieku: Rysy społeczny i gospodarczy / Leon Bialkowski. – Warszawa, 1920. – 40 s.
23. Подолия. Историческое описание / П. Батюшков, Н. Петров и др. – СПб., 1891
24. Грушевский М. С. Барское староство. Исторический очерк XV – XVIII вв. / М. С. Грушевский. – К., 1894. – 550 с.
25. Грушевский М. С. Акты Барского староства / М. С. Грушевский // Архив Юго-Западной России. – 1893. – Ч. VII. – Т. 1. – 372 с.; 1894. – Т. 2. – 488 с.
26. Орловский М. Описание Шаргорода Могилевского уезда / М. Я. Орловский // Под. епарх. вед. – Каменец-Подольск, 1863. – № 14.
27. Гульдман В. К. Населенные места Подольской губернии. Алфавитный перечень населенных пунктов / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1893. – 636 с.; Гульдман В. К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1889. – 908 с.
28. Гульдман В. К. Памятники старины Подолии. К составлению археологической карты Подольской губернии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольск, 1901. – 405 с.
29. Сецинский С. И. Археологическая карта Подольской губернии / Е. И. Сецинский // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т. 1. – С. 197 – 395.
30. Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. И. Сецинского // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1901. – 1064 с.; Изд. 2-е. – Біла Церква: Вид. О. Пшонківський, 2009. – С. 594-609.

31. Pobóg-Córski W. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej. Opis geograficzno-historyczny miast, miasteczek, wsi... / Władysław Pobóg-Córski. – Kraków, 1903. – 346 s.
32. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. V. – Каменец-Подольск, 1890. – С. 410 – 425.
33. Малаков Д. В. По Восточному Подолью (От Жмеринки до Могилева-Подольского) / Д. В. Малаков. – М., 1988.
34. Купчишин М. Шаргородщина: сторінки історії / Михайло Купчишин, Антон Мичак. – К., 2002. – 320 с.
35. Нагребельський А. Трагедія мого краю: етапи великого шляху на Шаргородщині: розкуркулення, колективізація, голодомор / Анатолій Нагребельський. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2008. – 476 с.
36. Нагребельський А. Шлях крізь віки: Нариси історії шкіл Шаргородського району на Вінниччині / А. Н. Нагребельський. – Вінниця, 2006. – 464 с.
37. Нагребельський А. Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни / А. Нагребельський. – Вінниця, 2005. – 470 с.
38. Мельник В. Ф. Мій любий край, моє Поділля / В. Ф. Мельник. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 248 с.
39. Мельник В. Ф. Солдатские воспоминания об Отечественной войне / В. Ф. Мельник. – Винница, 2010. – 88 с.
40. Боярська Г. Дзвони Малого Стамбула: роман-трилогія. – Вінниця: Консоль, 2013. – 352 с.
41. Шульга І. Г. Голодомор на Поділлі / Ілля Шульга. – Вінниця, 1993. – 180 с.
42. Шульга І. Г. Гірка правда. Нариси з історії подільського селянства 1920 – 1932 років / І. Г. Шульга. – Вінниця, 1997. – 152 с.
43. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у третьому рейху / Сергій Гальчак. – Вінниця: Книга-Вега, 2004. – 344 с.
44. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: доля українських «остарбайтерів» (Поділля 1942 – 2007 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.
45. Гальчак С. Д. Украинские «остарбайтеры» Подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С. Д. Гальчак. – Винница: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.
46. Гальчак С. Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 – 28 березня 1944 рр.) / С. Д. Гальчак. – Вінниця, 2004. – 314 с.; вид. 3-є. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.
47. Сторожук А. Музичний фольклор Східного Поділля: історичний аспект творення, регіональні особливості природи народного співу / Антоніна Сторожук. – Вінниця: МПП «МЕД», 2007. – 606 с.
48. Косаківська Є. М. Пісенний фольклор с. Лопатинці Шаргородського району / Євгенія Косаківська // Матеріали до етнології Поділля: польові дослідження. – Вінниця, 2005. – Вип. 1. – С. 119 – 120.
49. Лисий А. К. Нариси історії Мурафського косяулу / Анатолій Лисий. – Вінниця, 2000. – 144 с.
50. Лукин В. Сто еврейских местечек Украины. Вып 2: Подолия / В. Лукин, А. Соколова, Б. Хаймович. – СПб, 2000. – 500 с.
51. Нагребельський А. Шаргород – єврейське местечко / Анатолій Нагребельський. – Винница: ГП «ГКФ», 2011. – 264 с.
52. Нагребельський А. Наш Деревчин / А. Н. Нагребельський, Н. М. Юніцька. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2011. – 504 с.
53. Нагребельський А. Калинівка Шаргородська / А. Нагребельський. – Вінниця, 2007. – 180 с.
54. Нагребельський А. Насіківка моя, Насіківка / А. Нагребельський. – Вінниця, 2010. – 300 с., 32 іл.
55. Нагребельський А. Моя Плебанівка: Історико-етнографічний нарис / А. Нагребельський. – Вінниця, 2004. – 229 с.
56. Нагребельський А. Мальовничі мої Перепільчинці / А. Нагребельський. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2012. – 348 с.
57. Нагребельський А. Ярове – село на Кучманськім шляху / А. Нагребельський. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2013. – 440 с.
58. Горобець О. Родинна колиска – Джурин / О. Горобець, І. Нечіпайло. – Харків: Вид-во, «АТОС», 2008. – 176 с; 24 с. іл.
59. Сайчук В. П. Джурин: Історичний нарис / В. П. Сайчук. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 32 с.
60. Купчишин М. Мурафа і Клекотина: давнина і сучасність / Михайло Купчишин. – К.: ВПП «Техніка», 2003. – 303 с.

61. Хоменки : історичний нарис / авт. проекту В. Безносюк; авт.: В. Струк, А. Мичак. – 1998. – 110 с.
62. Лисий А. К. Історія села Слободи при Шаргороді / А. К. Лисий, В. Ф. Мельник. – Вінниця, 2008. – 308 с.
63. Чебан О. У межиріччі Мурашки і Ковбасної: [Коротка історія м. Шаргорода] / О. Чебан // Уряд. кур'єр. – 1999. – 27 берез.
64. Костишин М. Бо ми таки рахняни: [іст. засн. села] / М. Костишин // Вінниччина. – 2007. – 14 груд. – С. 5.
65. Кліпко А. Скільки ж років Покутино? / А. Кліпко // Шаргородщина. – 1999. – 25 груд. – С. 4 – 5; Кліпко А. Що в імені твоєму моє село?: [з історії с. Покутино] / А. Кліпко // Шаргородщина. – 2012. – № 59 – 60, 61 – 62.
66. Кліпко А. Джурин від міфів до правди історії / А. Кліпко // Шаргородщина. – 2010. – 16, 23, 30 квіт., 7 трав. – С. 4.
67. Кривдюк О. Частинка рідної землі: [з історії села Будне] / О. Кривдюк // Шаргородщина. – 2013. – 9 лип. – С. 3.
68. Пастушенко В. Історія села Івашківці: від заснування до 1861 року / В. Пастушенко // Шаргородщина. – 2000. – 10 черв. – С. 4.
69. Баженова С. Е. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість / Стефанія Баженова. – Кам'янець-Подільський, 2001; вид. 2. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 180 с.
70. Нагребецький А. Йосип Йосипович Ролле / А. Нагребецький // Шаргородщина. – 2006. – 13 трав. – С. 6; Його ж. - Загадковий «Лікар Антоній Ю»: [про Й. Й. Ролле] / А. Нагребецький // Пульсуючі джерела. – 2009. – 24 січ. – С. 1.
71. Колесник В. Відомі поляки Вінниччини / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – С. 639 – 646.
72. Трошкова А. Про «шаргородського Мересьєва» написали поляки [про Мельника Володимира Філімоновича, інваліда першої групи, родом з с. Слобода-Шаргородська] / А. Трошкова // Вінниччина. – 2012. – 16 трав. – С. 10.
73. Радецька Н. Таке забути не можна: [про керівника партизанського руху на Шаргородщині Івана Дементійовича Маліванчука] / Н. Радецька // Шаргородщина. – 2010. – 17 верес. – С. 3.
74. Нагребецький А. Ветерани Шаргородщини в роки Вітчизняної війни / А. Н. Нагребецький. – Вінниця, 2005. – 470 с.
75. Купчишин М. Родовід Купчишиних / М. Купчишин, А. І. Купчишин, Є. М. Купчишин. – Алмати: КазНПУ ім.Абая, 2005. – 201 с.
76. Нагребецький А. Мій рід, моє село / А. Н. Нагребецький, І. У. Цуркань. – Вінниця, ПП Балюк І. Б., 2009. – 124 с.; 3 діда-прадіда сількор...: [про династію сількорів сім'ї А. Нагребецького з Плебанівки] // Шаргородщина. – 2011. – 16 груд. – С. 3.
77. Колесник В. Відомі поляки Вінниччини / Вікторія Колесник. – Вінниця, 2007. – 1008 с.
78. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: ХІХ – поч. ХХ ст. / Сергій Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.; Вид. 2. – Вінниця, 2014. – 876 с.